

УДК 391(977):7.016.4

РОСЛИННА СИМВОЛІКА В ТРАДИЦІЙНИХ УКРАЇНСЬКИХ ОРНАМЕНТАХ

У статті аналізується значення рослинної символіки в традиційних українських орнаментах, порушено проблеми окремих орнаментальних груп у вишивках українців. Головну увагу приділено орнаментам рослинної (зокрема квіткової) графіки і номінації та можливому значенню окремих орнаментальних мотивів.

Ключові слова : орнамент, символіка, рослини, традиції.

Історія народної вишивки на Україні сягає своїм корінням у глибину віків. Дані археологічних розкопок та свідчення мандрівників і літописців доводять, що вишивання як вид мистецтва на Україні існує з незапам'ятних часів. Вишивкою, за свідченням Геродота, був прикрашений одяг скіфів. Знайдені на Черкащині срібні бляшки з фігурками чоловіків, які датуються VI ст., при дослідженні показали ідентичність не лише одягу, а й вишивки українського народного костюма XVIII-XIX ст. Арабський мандрівник X ст. н. є. у своїх розповідях про русів зазначає, що вони носили вишитий одяг. На жаль, пам'ятки української вишивки збереглись лише за останні кілька століть, але й цього достатньо, щоб виявити, що елементи символіки орнаментів української вишивки співпадають з орнаментами, які прикрашали посуд давніх мешканців території України доби неоліту, трипільської культури.

Вишиванням споконвіку займались жінки, які з покоління в покоління передавали найтиповіші, найяскравіші зразки орнаменту, кольору, вишивальну техніку. Вишивки, передаючи характерні ознаки місцевості, різняться між собою орнаментом, технікою виконання та гамою барв.

Протягом багатьох віків безпосередній конкретний зміст символів на вишивках втрачався, але традиції використання їх не зникли. За мотивами орнаменти вишивок поділяються на три групи: геометричні, рослинні, зооморфні (тваринні) й відображають елементи символіки стародавніх вірувань, культів.

Дослідники переконані, що у наш час традиційна вишивка зруйнована. Навіть таке популярне вишивання хрестиком не має нічого спільного з давнім українським мистецтвом: воно прийшло до нас у XVIII ст. – у вишитий хрестиком папір загортали чеське мило.

В Україні ж переважало гаптування різними техніками. Оскільки кожен візерунок – певний символ, використовувати його слід дуже обережно. Наприклад, узори з весільного одягу не можуть бути присутніми в дитячому вбранні: подекуять, що дітородні символи призводять до того, що у майбутньому дівчата стають позашлюбними матерями.

Відомий український дослідник народної орнаментики М. Селівачов вважає, що рослинне осмислення назв більшості візерунків, навіть найбільш геометризованих та абстрактних, належить до її специфічних рис [1]. Це зауважували й інші. Але щодо орнаментів вишивок на одязі, то, хоча вишитий рослинним орнаментом одяг відомий за археологічними даними ще з давньоруської доби, переважати саме в народних вишивках рослинні орнаменти почали тільки з XIX ст.

Рослинний світ – дерева, квіти, трави – міцно вкорінений у традиційній свідомості українського народу. Пишна природа, літнє різнотрав'я не може залишити людину байдужою, а тому рослини присутні і в піснях, і в казках, і в приповідках; з ними пов'язані повір'я та забобони, вони є неодмінними атрибутами лікувальних та магічних дій, родинно-побутових та календарних обрядів. Можна згадати багато переказів, де згадується чудодійна, чарівна сила рослин. Візьмемо хоча б історію про пошуки квітки папороті, яка виконує будь-які бажання того, хто нею володіє; оповіді про чарівну

розрив-траву, яка відмикає будь-які замки, чи про траву нечуйвітер. Певно, через свою пишність, буйний квіт, здатність розпускатися рано навесні зілля частіше асоціюється в народній уяві з молодістю, весною, розквітом, здоров'ям. Були, втім, і нечисті, "відьомські", "бісівські" рослини (приміром, белена, дурман, осот). Були рослини-обереги, які використовувались для захисту від нечистої сили та лихого ока. Рослинний світ, відіграючи важливу роль у світоглядній сфері традиційно-побутової культури українців, широко представлений в українській народній орнаментиці. Ми зустрічаємо рослинні орнаменти і на керамічних виробах, і в петриківських розписах, і в архітектурному декорі.

В основі рослинного орнаменту лежить культ поклоніння природі, рослині. Крім поширеного символу «дерево життя», який зображається стилізовано у формі листя або гілок, у вишивках з рослинним орнаментом популярні стилізовані зображення Берегині, використання таких мотивів, як «виноград» – символ добробуту, щасливого одруження, «барвінок» – символ немеркнучого життя, «яблуко» – символ кохання тощо.

Рослинні орнаменти на одязі українців демонструють барвистість і багату різноманітність навколишньої рідної природи. Про це свідчать зображення листя і плодів винограду, дуба, хмелю, квітів барвінку, мальви та інших рослин. До рослинних візерунків відноситься і дуже шановане українськими майстринями «дерево життя», яке виконується в стилізованому вигляді. Кожен рослинний орнамент має свою магічну символіку.

Зауважимо, що народ ретельно відбирав з безлічі знаків і дбайливо зберігав лише ті, що, на його думку, сприяли блага, гарному врожаю, достатку, удачі:

*Не рубай, братику, білої березоньки,
Не коси, братику, шовкової трави,
Не зривай, братику, чорного терену.
Біла березонька – то я молоденька,*

*Шовкова трава – то моя руса коса,
Чорний терен – то мої карі очі...*

(із народного фольклору).

Вінок – символ Матері-Землі, символ квітучості, багатства, продовження роду. Вінок, як ритуальний предмет багатьох обрядових дійств, щедро оспіваний в стародавніх буковинських колядках:

...Вінчуємо вас вінцем-зеленцем,
Вінцем-зеленцем, хорошим хлопцем.

Або:

*...Дай же вам, Боже, в городци зілля,
В городци зілля, м'ясниць весілля,
В городци липку, а в хаті скрипку.
Вінчуємо тя щастям-здоров'ям,
Щастям-здоров'ям, ще й довгим віком.
Ще й довгим віком, зеленим вінком,
Зеленим вінцем, грешним молодцем!*

Береза – символ дівочої ніжності, чистоти, родючості. Як з дубом пов'язують чоловічу частину людства, так із березою – жіночу. Волхви забороняли зрубувати у Священних гаях березу, адже за стародавніми уявленнями, на її гілці живе Божество. Березовий сік повертає здоров'я людині. Березове віття, яке використовували в троїцьких або в інших обрядах, розцінювали як особливий надійний оберіг від блискавки, грому та граду.

Одним із найстаріших дерев в Україні вважається вишня.

Вишня – символ весни, краси, мужності, взаємної любові. В багатьох мовах слово вишня має слов'янський корінь. Слово вишня однокореневе із словом “Вишній” і означає “божественне дерево”. В дохристиянській вірі Бог вважався вишнім або Всевишнім. Про це свідчить прадавня новорічна пісня-молитва, яка й понині живе в карпатському регіоні:

Запалилася вишня-черешня од Сонця,

Гей од сонця!

Порозкривай-но, красна Ганнусю, окенця.

Бо прийдуть до тя 120 коней на твій двір,

Гей, на твій двір!

Вибирай собі, красна Ганнусю, котрий твій.

Квіткові та рослинні мотиви посідають основне місце в українській рослинній орнаментиці. Досить часто в вишивковій орнаментиці зустрічається вінок, який сплітали із рослин та квітів у вигляді круга. Своєрідним вінком у геометричному орнаменті є повторення рапорту.

Листя або гілка дуба. Дуб за старовинною слов'янської міфології є священним деревом язичницького бога-громовержця Перуна, тому він символізує чоловічу енергію, життєву силу, активний розвиток.

Калина. Калина – дерево нашого українського роду. Колись у давнину вона пов'язувалася з народженням Всесвіту, вогненної трійці: Сонця, Місяця і Зірки. Тому і назву свою має від давньої назви Сонця – “Коло”. А оскільки ягоди калини червоні, то й стали вони символом крові та невмирущого роду. Ось через це весільні рушники, дівочі і навіть парубочі сорочки тяжкі тими могутніми гронами.

Міцний космотворний український ланцюжок: крапелька крові – жінка – народження – Україна – Відродження.

Часто в українських орнаментах зустрічається поєднання елементів калини та дуба. Такий орнамент надає людині красу, здоров'я, силу, він застосовувався на вишиванках для молодих хлопців, символізуючи життєву енергію роду.

Волошка окраса хлібної ниви – волошка. Чарівна, синя, як небо, квіточка ця – вказує на постійний зв'язок з небом. І так вони цвітуть серед неспокійного моря колосків, провіщаючи людям багатіють небес. А чистий синій колір спонукав обрати його за символ сталості й вірності.

І так на вишиванках, серед маків, житніх колосків, ромашок, дзвоників гордо синіють чарівні волошки, символізуючи спокій, вірність, стабільність.

Незабудка ніжно-голуба, мов бірюза, з яскраво жовтою, золотою серединкою, незабудка – окраса весняної природи. Букет незабудки чудесно гарний. Коли двоє закоханих розлучаються, то на прощання дарують один одному незабудку – мовчазний символ пам'яті й вірності, яку, за легендою, називають «Не забудь мене».

Фіалка триколіна (братки) – це скромна проста квітка котра росте на полях, іноді й поблизу людських осель, на городі. Квітка символізує прагнення до знання, допитливість.

Існує легенда, що фіалка – це лице однієї жінки, перетвореної на квітку, через те, що любила зазирати, куди було заборонено.

Чорнобривці дуже тісно пов'язані поетичні образи народної пісні та вишивки. Бо те, що любе й миле народові, завжди знайде своє втілення в мистецтві. Ну хто не знає, що в кожному українському обійсті мають рости чорнобривці.

Милують вони наше око, лікують наше тіло, а тому й просяться на біле поле рушника чи сорочки.

Хміль символіка узору «хміль» дуже близька до символіки води й винограду. Означає вона розквіт, любов, розвиток. В основному це – весільна символіка. У народній пісні співається, що «витися» для хлопця означає бути готовим до одруження, а для дівчини заміж іти.

Троянда – цариця квітів. Її любили, перед нею схилялися, її оспівували з давніх-давен. Тож не дивно що троянди пишно рясніли на сорочках і рушниках, вишитих в багатьох областях України. Узори з трояндами укладалися як рослинні орнаменти, що означало

бузперервний сонячний рух із вічним оновленням, адже квітка це нащадок Сонця.

І там де троянди – геометричний узор, це вже не просто квіти, це квіти зорі, що уособлюють уявлення про всесвіт як систему, про непорушний закон космосу.

Маки в українських піснях часто – символ краси й молодості, а ще – символ сну. З давніх-давен на Україні святили мак і обсівали людей і худобу, бо вірили, що мак має чарівну силу, яка захищає від усякого зла. А ще вірили, що поле після битви навесні вкривається маками. Ніжна трепетна квітка несе в собі незнищену пам'ять народу. Дівчата, в сім'ї яких був загиблий, з любов'ю і сумом вишивали узори маку на сорочках, а на голови клали віночки з семи маків, присягаючи цим зберегти й продовжити свій рід.

Символіка винограду розкриває нам радість і красу створення сім'ї. Сад-виноград - це життєва нива, на який чоловік є сіячем, а жінка має обов'язок ростити й плекати дерево їхнього роду. Мотив винограду бачимо на жіночих та чоловічих сорочках Київщини, Полтавщини. А на Чернігівщині виноград в'ється на родинних рушниках.

Дуб – мотиви, що найчастіше зустрічаються на парубочих сорочках і поєднують у собі символи сили і краси, але сили незвичайної, краси невмирущої. Дуб – святе дерево, що уособлювало Перуна, бога сонячної чоловічої енергії, розвитку, життя. Про калину вже було сказано як про дерево роду. Отже, хлопці й молоді чоловіки мали при собі чудодійний оберіг життєдайної сили роду.

Українські сільські дворики вже кілька століть рясніють різнобарвними мальвами. Однак ці квіти прикрашають український побут не так давно, щоб потрапити в давню символіку. Деякі дослідники орнаментів українських вишивок вважають, що цей квітковий мотив порівняно недавній, тому ніяка символіка йому не притаманна, а вишивається він тільки в декоративних цілях. Орнаменти з мальвами вишивають так само, як і інші квіткові

орнаменти, тобто у вигляді нескінченного замкнутого вінка, що означає постійне переродження і оновлення життя.

Вишня – символ світового дерева, життя; символ України, рідної землі; матері; дівчини-нареченої. У давнину вишня була одним із священних дерев далекої Японії та Китаю. Для праукраїнців вишня, за даними О. Шокала, – світове дерево життя. Як відомо, колись слов'яни святкували Новий рік 21 березня. Це було свято весни, Новий рік споконвічних хліборобів. «У давнину в Україні, – підкреслює дослідник, – вишня була ритуальним деревом весняного новорічного обряду. Деревце вишні садили восени в діжечку, тримали його в хаті, а навесні, у березні, вишенька розвивалась і розквітала. По тому, як вона квітне, дівчата вгадували долю на цілий Новий рік»[3]. На думку Г. Лозко, назву «вишня» слід вважати прикметником жіночого роду, від форми «вишній», тобто «божественний» (пор. із словом «Все-вишній» Всевишній). Отже, вишня – це «божественне дерево», присвячене Сварогу[4].

Орнаменти з ліліями за своїм символічним значенням дуже багатогранні. Лілії символізують чистоту, непорочність, дівочу чарівність. Схема орнаменту складається так, що в ньому проглядаються фігурки пари лебедів - символів кохання і вічної відданості. Візерунки з ліліями завжди включають, крім квіток, ще й бутони, і листя. Що має символізувати триєдність народження, постійного розвитку та безперервності людського життя. На весільних вишивках у візерунку з ліліями можна бачити хрест, який символізує благословення молодих на щасливе життя.

Ще один із рослинних мотивів, які входили до найпоширеніших серед вишивок ХІХ – початку ХХ ст., є мотив "полуниці", "полуничник" або "суниці". За нашими спостереженнями, він був поширений у різних регіонах України – і на Поділлі, і в Середній Наддніпрянщині, його серед найпоширеніших мотивів рослинного походження називає, зокрема, Хв. Вовк [5]. Але якщо у вишивках ХІХ ст. орнамент "полуниці" має геометричні риси, то у ХХ ст. він набуває реалістичного характеру,

іноді такі мотиви бачимо у вишивці у вигляді окремих мотивів-сюжетів, не з'єднаних у суцільну орнаментальну смугу. Солодкі плоди, ягоди у фольклорі кінця XIX ст. були образом кохання. Крім того, "дерево, гілки, рослини з плодами та ягодами, що часто зустрічалися в орнаменті, були символом благополуччя" [6]. Тобто популярність мотиву "полуниці" може впливати саме з фольклорних джерел, які перетворюються на основні зв'язки селянського середовища з обрядово-міфологічним рівнем традиційної культури минулого. Наявність такої вишивки на рукавах сорочки могла бути побажанням щастя, любові, багатства. Крім того, мотив "полуниці" міг також де в чому успадкувати давню символіку, спільну для в'юнких рослин та загалом для рослинних орнаментів – вони могли означати розквіт, молодість, вічність життя. А червоні достиглі ягоди могли бути побажанням щасливого подружнього життя та ознакою того, що одяг належить молодій жінці "у повній силі".

Берегиня один з найважливіших орнаментів у вишивках українського народу, присутній майже на всіх обрядових вишиванках і рушниках. Він зображується квітучим деревом, що росте з вазона, тому його називають Деревом Життя. Символізує єдність і взаємозв'язок всіх проявів життя на Землі.

Перераховані рослинні елементи візерунків, що використовуються на українських вишиванках, належать до найбільш поширених. Українська вишивка дуже різноманітна і складається з великої кількості традиційних орнаментів. Сучасні умільці створюють прекрасні вишиванки на основі традицій і доповнюють їх новими візерунками, що з'явилися завдяки їх фантазії і багатій різноманітності сучасних матеріалів.

Звичай прикрашати одяг вишитими символічними орнаментами існував ще в дуже давні часи. Науці відомі факти, що свідчать про те, що вишитий одяг носили багато століть і навіть тисячоліть тому різні народи, в тому числі скіфи, які процвітали задовго до нашої ери.

У дев'ятнадцятому столітті була відкрита стародавня культурна цивілізація, яка, за сучасними науковими даними, процвітала від шостого до третього тисячоліття до нашої ери. У нас її називають Трипільською, тому що в кінці дев'ятнадцятого століття Вікентій Хвойка, вчений-археолог, знайшов стародавнє поселення цієї цивілізації недалеко від села Трипілля на Київщині. Серед численних артефактів того періоду були знайдені предмети з нанесеними на них орнаментами, які в українській вишивці називаються «плутанка» і «Безкінечник». Ці та інші факти дають можливість припускати, що історія українських орнаментів відбувається з древньої Трипільської культури.

Вишиванки улюблені і популярні у всій Україні, але кожен регіон має свої традиції використання колірної гами і орнаментів. Завдяки регіональним відмінностям, українці мають багату різноманітність візерунків, технік, кольорових поєднань для створення вишиванок. Однак символіка кольору і орнаментів вишивки залишається спільною для вишиванок усіх областей України.

Білий колір є найпопулярнішим для тканини, з якої шиють вишиванки. Він символізує ніжність, здоров'я, молодість, чистоту.

Чорний - колір сорочки для літнього чоловіка, песиміста, можливо вдівця. У гіршому випадку це варіант сорочки для покійного.

З синьої тканини носили сорочки літні жінки. Юні дівчата до заміжжя могли шити вишиванки з синього полотна, але використовували для цього світлі тони – блакитний або небесний. Застосовувався синій колір і для чоловічих сорочок, але його частіше поєднували з червоним – кольором вогню, активних дій, енергії.

Вишиванка червоного кольору символізувала молодість, енергійність, закоханість, пристрасть.

Всі орнаменти, притаманні українській народній вишивці, можна розділити на три основних види: рослинні, тваринні (птахи, комахи) і геометричні.

Для чоловічих вишиванок здебільшого використовуються геометричні орнаменти, жіночі ж вишиванки воліють прикрашати рослинними мотивами. Широке поширення в усіх регіонах мають орнаменти, що поєднують геометричні та рослинні візерунки. Звичайно, на чоловічій сорочці вишиваються не квіти, а рослини, які символізують чоловічі якості – силу, витривалість, багатство. Вишиваючи сорочку для себе або рідної людини, кожна рукодільниця намагалася скласти такий орнамент, який передасть свої символічні властивості тому, хто буде носити цю вишиванку.

Отже, рослинні орнаменти на одязі українців демонструють барвистість і багату різноманітність навколишньої рідної природи. Про це свідчать зображення листя і плодів винограду, дуба, хмелю, квітів барвінку, мальви та інших рослин. До рослинних візерунків відноситься і дуже шановане українськими майстринями «дерево життя», яке виконується в стилізованому вигляді. Кожен рослинний орнамент має свою магічну символіку.

Список використаної літератури та джерел

1. Селівачов М. Р. Українська народна орнаментика XIX- XX ст. (іконографія, номінація, стилістика, типологія): Автореф. на здоб. наук. ступ. док. мистецтвознавства. – К., 1996. – С. 20.
2. Українознавство. – К., 1994. – С.286.
3. Нікішенко Ю. І.Символіка рослинних орнаментів української вишивки на одязі початку XX ст. Українознавство. – К., 1994. – С. 28.
4. Волков Ф. К. Отличительные черты южно-русской народной орнаментики // Труды III Археологического съезда в Киеве. – С. 322.

5. Маслова Г. С. Орнамент русской народной вышивки как исторический источник. – М: Наука, – 1978. – С. 172.

Svetlana Lomovskyh

PLANT SYMBOLISM IN THE TRADITIONAL UKRAINIAN ORNAMENTS

The article examines the importance of plant symbolism in traditional Ukrainian ornaments, the problems of individual groups ornamental embroidery of the Ukrainians. The main attention is paid to the ornaments of the plant (including flower) graphs and the category and the possible significance of certain ornamental motifs.

Keywords : ornament, symbolism, plants.